

Зякун А. Інтеграція України до Західноєвропейського та Всеросійського грошового обігу (на прикладі грошового ринку Гетьманщини) [Текст] / А. Зякун, Ю. Зякун // Світогляд-Філософія-Релігія : зб. наук. праць. – Вип. 5. – Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ". - 2014.- С.154-162.

УДК 336(477)

Алла ЗЯКУН, Юлія ЗЯКУН

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ ДО ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА ВСЕРОСІЙСЬКОГО ГРОШОВОГО ОБІГУ

(на прикладі грошового ринку Гетьманщини)

В статті розглянуто складність процесу становлення та розвитку грошового ринку Гетьманщини під впливом європейської та російської монетарної експансії. З'ясовано питання походження та карбування монет, що використовувалися в Гетьманщині в другій половині XVII – XVIII столітті.

Ключові слова: грошовий обіг, монета, монетарна політика, історія грошей.

Постановка проблеми. В період національно-визвольної війни 1648–1654 рр. козацтво розпочало будівництво власної держави – Гетьманщини, розвиток і функціонування якої значною мірою визначалися не тільки військово-політичною дипломатією Б. Хмельницького, а й товарно-грошовими відносинами, що здійснювалися українським населенням. Грошовий обіг визначав стан внутрішньої та зовнішньої торгівлі та був необхідним елементом економічної стабільності й показником відносин з іншими державами.

Аналіз актуальних досліджень. Перші спроби опису монетного обігу України XVII ст. були зроблені на початку XX ст. в роботах В. Шугаєвського [17; 18], М. Петровського [9], М. Слабченка та І. Крип'якевича [8; 9]. Надалі глибокий науковий аналіз монетних та документальних матеріалів грошового обігу XVII-XVIII ст. було проведено І. Спаським [11; 12] та В. Зваричем [5]. Цінними по досліджуваному періоду є доробки М. Котляра [6; 7], Н. Стрижаквої [14],

Р. Шуста [19; 20]. Однак, роботи в яких би досліджувався саме грошовий обіг Гетьманщини почали з'являтися не так давно [3], що говорить про відсутність ґрунтового доробку з цієї тематики.

Мета статті розкрити складність процесу становлення та розвитку грошового обігу Гетьманщини під впливом європейської та російської монетарної експансії.

Виклад основного матеріалу. Щоб реконструювати історію грошового обігу Гетьманщини потрібно з'ясувати чи була власна монета на Україні в цю добу та хто з гетьманів їх карбував чи міг це зробити. Ще на початку ХХ століття гіпотезу про існування власної української монети висунув український історик та економіст Михайло Слабченко, який стверджував, що у 1649 р. гетьман Б. Хмельницький розпочав карбувати власну монету [13]. Такого висновку він дійшов посилаючись на доповідну записку російського дипломата – дяка Григорія Кунакова, який у перші роки національно-визвольної війни неодноразово бував на Україні та в Польщі. В одному зі звітів про місію до українського гетьмана він зазначав, що “в Чигирине, де учинил Богдан Хмельницький мынзу и денги делают, а на тех новых денгах на одной стороне мечь, а на другой стороне ево, Богданове, имя” [20]. В 20-х роках точку зору Слабченка підтримали Іван Крип'якевич та Ілько Борщак, які посилалися ще й на лист подільського воєводи Станіслава Потоцького до польського короля Яна II Казимира, в якому йшлося про порушення Хмельницьким права монетної регалії короля та емісію ним власних грошей [20]. Крім цього у паризькій тогочасній газеті “Gasette de France” від 21 грудня 1652 року є повідомлення про те, що польський король обурився з приводу того, що козацький гетьман Б. Хмельницький почав карбувати монети за власним зразком [12, С. 141].

Опонентом в дискусії про карбування монет Б. Хмельницьким виступив Валентин Шугаєвський. У статті “Чи була на Україні в XVII столітті власна монета?” він вказував на хибність припущення М.

Слабченка, бо в жодному з монетних скарбів, датованих серединою – другою половиною XVII ст., монет Богдана Хмельницького не було виявлено. Не містилося в них і невизначених монет, які гіпотетично могли б належати гетьману. Не було їх і в найбільших тогочасних нумізматичних колекціях. Крім цього Григорій Кунаков, на якого посилається М. Слабченко, особисто не бачив українських монет, а лише чув про них від Адасія Бреїмова – слуги литовського підканцлера Сапєги [18]. Думку Шугаєвського підтримав історик М. Петровський. Проаналізувавши повідомлення російських дипломатів Неронова та Богданова, які невдовзі після Кунакова відвідали Чигирин, він зазначив, що вони не могли не відзначити такого важливого кроку гетьмана. А чутки про карбування українських грошей він вважав перебільшенням польської політичної еліти, занепокоєної можливістю утворення незалежної та сильної української козацької держави на кордонах з Річчю Посполитою [9].

Сучасні дослідники Іван Спаський та Микола Котляр також обговорювали питання про карбування монет Богданом Хмельницьким. Зокрема, досліджуючи це питання у монетній збірці Санкт-Петербурзького Державного Ермітажу вони знайшли молдавські монети з зображенням меча та жетони одного з найбільших литовських магнатів середини XVII ст. князя Богуслава Радзивілла. Останні з них дещо нагадували монети, згадані Кунаковим. На них було вміщено зображення меча, а також ім'я князя, яке малограмотним слугою могло прочитатися як Богдан. Крім того, проаналізувавши політичне та соціально-економічне становище Української держави в середині XVII ст., вчені зробили висновок про відсутність достатніх підстав для твердження про карбування монет Богданом Хмельницьким [20].

На нашу думку дане питання не можна вважати остаточно вирішеним. Можна припустити, що гетьман здійснював такі спроби, заснувавши в Чигирині монетний двір та згодом відмовився від своєї ідеї в силу певних внутрішніх та зовнішніх причин. Можливо, з часом наступні пошуки в

архівосховищах України та сусідніх країн, а також вміст ново виявлених монетних скарбів дадуть підстави дати позитивну відповідь на це питання.

З поміж версій хто з гетьманів другої половини XVII ст. міг чеканити монети виринає ім'я Петра Дорошенка. В складних зовнішніх умовах цей політичний діяч намагався об'єднати Україну заручившись підтримкою Туреччини. Розуміючи потребу власного монетного карбування Дорошенко отримує дозвіл кримського хана на чеканку срібної монети і у Валахії розпочинається її виготовлення. Монета зовнішньо відповідала кримським зразкам. Виготовлені у Валахії гроші використовувалися для фінансування видатків, пов'язаних з утриманням турецько-татарських військ на правобережній території, що контролював П. Дорошенко. Крім цього населення, яке негативно ставилося до появи на українських землях турецько-татарських військ не охоче використовувало “волоські” гроші Дорошенка тому ці монети є рідкими знахідками, що вказує на незначні масштаби карбування та короткий термін їх використання. Саме це змусило гетьмана відкрити ще один монетний двір в селі Лисянка сучасної Черкаської області. Тут карбувалися до 1672 року “польські чехи, шеляги і шостаки з польським гербом та іменем Яна II Казимира” [2, С. 12]. Хоча ці монети й набули широкого використання серед населення, але це не була національна валюта, а швидше подрібні гроші “коронних солідів (шелягів), півтораків (чехів) та шостаків королів Сигізмунда III та Яна II Казимира” [20]. Ці монети, на той час, були найпоширенішими на грошовому ринку тогочасної України. Вони впродовж тривалого часу емітувалися на різних монетних дворах, що стало причиною існування багатьох типів та відмін цих номіналів, особливо шелягів та шостаків. При організації монетного двору у Лисянці Дорошенко використав досвід Яна Гранковського – колишнього монетаря Львівського монетного двору, який з перервами функціонував у 1656–1663 р. Навесні 1674 р. московські стрільці та козаки лівобережного гетьмана Івана Самойловича, захопивши Лисянку, виявили тут обладнання монетного двору та його інструментарій, у тому числі

штемпелі для карбування шелягів та шостаків. Незабаром було затримано Гранковського та його співробітників, які після втечі з Лисянки переховувалися у Каневі та Переяславі. Згодом царський уряд використав набутий ними досвід під час організації карбування чехів у Путивлі та Севську [20]. Як бачимо грошова емісія П. Дорошенко зазнала краху бо одні гроші не знайшли підтримки серед населення, а карбування інших законного статусу так і не отримало.

В другій половині 70-х років XVII ст. в Гетьманщині було зроблено спробу вилучити з обігу поширені серед населення монети відкарбовані як на монетних дворах Речі Посполитої, так і в монетарнях іноземних держав. Для цього новий гетьман Іван Самойлович отримавши згоду царя Олексія Михайловича повинен був розпочати карбувати нові гроші – “чехи” (так на Україні називали польські монети півтораки) на зразок польських, зберігаючи вагу й розмір тільки польський герб замінювався на царський та замість ім’я короля царське ім’я латиною. Але гроші, що мали карбуватися в Путивлі з кінця 1675 року так і не з’явилися, бо помер цар. У 1676 році новий цар Федір Олексійович дозволяє розпочати виробництво монет змінивши ім’я царя та рік випуску. Однак воєвода Федір Хрущов, що був призначений керувати процесом не порозумівся з гетьманом і карбування знову не розпочалося. Лише у 1686 році вдалося випустити “чехи” на монетному дворі в Севську (сучасна Орловська область). За описом В. Зварича “на лицьовому боці монет було зображення російського двоголового орла під трьома коронами й напис, що містив початкові букви імен і титулів Івана й Петра Олексійовича (латиною), на зворотному зазначалось дата й місце карбування” [5, С. 154]. Севські чехи були низькопробні бо в них було більше міді ніж срібла і населення українських та білоруських земель відмовлялося їх приймати. Чехи почали видавати служилим людям в якості платні, але купити за них життєво необхідні товари було неможливо тому у прикордонних з Річчю Посполитою землях розпочалися соціальні та голодні бунти.

Як бачимо випуск цієї монети не вирішив проблему грошового дефіциту, пов'язаного з кримською компанією, а ще більше загострив ситуацію. Щоб зняти соціальну напругу в регіоні за царським указом від 16 вересня 1687 р. було припинено видачу цієї монети з казни, а рештки монети нагромаджені в Приказі великої казни згодом було переплавлено і перекарбовано на російську монету. У грошовому обігу севські чеги ще декілька років використовувалася населенням у повсякденному вжитку при цьому для них було встановлено реальний ринковий курс, що базувався на вмісті у цій монеті чистого срібла [20].

Отже спроби карбування монет в Гетьманщині в другій половині XVII століття не мали успіху, тому на грошовому ринку України вагому частку монетної маси все більше становили номінали російської монетної системи. На момент входження українських земель під протекторат Москви єдиним законним засобом платежу в цій державі були “срібні копійки” та дуже рідкісні “денги”.

Для наближення російської грошової системи до європейської цар Олексій Михайлович у 1654 році розпочав грошову реформу. Однією з передумов її проведення стала необхідність розповсюдження російських монет на українських землях та вилучення у населення польських номіналів. Спочатку в обіг були введені неповноцінні срібні рублі, пів полтин (1/4 рубля), мідний полтин, алтин (3 копійки) та гроші (2 копійки). Срібні монети отримали назву “рубль” бо на монеті вперше було викарбовано цей напис. Виготовлялися вони шляхом перекарбування закуплених у іноземних купців західноєвропейських талерів і були неповноцінною монетою, бо вміщували менше срібла, ніж 100 срібних копійок. Фактично вартість срібного рубля дорівнювала 64 копійки, тому в 1655 р. уряд відмовився від випуску неповноцінного рубля й продовжив карбувати срібні копійки попередньої ваги [1, С.135]. Незначну кількість срібних рублів (6–7 тис. шт.) було випущено лише у 1654 р. [20] для нас

вони цікаві тим, що вперше серед титулів московського царя в легенді монети було використано титул володаря України – “Малої Русі”.

Замість срібних рублів у 1655 році в обіг на українських землях були введені “єфимки з ознакою”. Ось як про це пишуть автори підручника “Історія грошей...” “це були західноєвропейські талери, на яких двома штемпелями наносилися кругле зображення копійки та напис “1655”, що означав рік випуску. Встановлювався офіційний курс нової монети на рівні 64 копійок, що відповідало її реальній вартості. Єфимки з ознакою були прирівняні до випущених раніше срібних рублів. Ці монети поряд із півполтинами перебували в обігу до 1659 р., коли були викуплені в населення за мідні копійки” [10, С. 144]. Нові монети стали популярними серед українців бо нагадували польські талери, які на грошовий ринок не надходили бо обіг іноземних монет був заборонений царським урядом.

Внаслідок проведеної грошової реформи Олексія Михайловича на Лівобережній Україні та в Чернігово-Сіверщині поширилося використання срібних російських монет та мідних копійок, які за виглядом і вагою відповідали срібним. За встановленим примусовим курсом в обігу вони перебували за співвідношенням 1:1. Царський уряд карбував їх дедалі більше скуповуючи за них срібні копійки це привело до їх фальшування та падіння курсу. В 1663 р. “за срібну копійку давали 12 мідних” [10, С.144]. Величезна кількість мідних копійок, значне зростання цін, бездіяльність царя стосовно фальшивомонетників призвели до зростання невдоволення серед населення, що вилилося в Мідний бунт. Після його придушення обіг мідних монет припинили. У населення “100 мідних викупувалися за 1 срібну копійку” [10, С.144].

Як бачимо на кінець XVII ст. намаганням Москви припинити обіг іноземної монети на території України не мав очікуваного успіху. Українське населення надавало перевагу європейській валюті – “польським грошам (осьмакам), півторагрошовикам (чехам) і

тригрошовикам (шкагам). За неофіційним співвідношенням один талер тоді відповідав 90 польським грошам або 60 російським копійкам” [10, С. 145].

Кардинальні зміни в українському та російському монетному господарстві розпочинаються лише на початку XVIII ст. та відносяться до фінансових реформ Петра I, що тривали з 1698 р. по 1718 рік. Їх мета передбачала створення грошової системи з великою кількістю номіналів, уніфікацію українського та російського грошових ринків та збільшення доходів державної казни. Реформа здійснювалася в декілька етапів. Спочатку потрібно було укріпити російський “рубль”, назва якого походила від новгородської гривні, що була в обігу до XV ст. Як вказує А. Армен “у ваговій одиниці рубль дорівнював гривні (204 грама), з якої виготовлялося 200 монет (денег)”. Завдяки монетам рубль став лічильною одиницею та використовувався у дрібних платежах. Але “розмінні монети похитнули його стійкість, бо їх вага поступово зменшувалася, тобто 200 монет важили вже значно менше ніж 204 грама. Через це рубль перестав бути зливком”. Після грошової реформи 1534 р. рубль дорівнював “100 копійкам (новгородкам), кожна з яких важила 68 грама, а на початку XVII ст. вага 100 копійок знизилася до 48 грамів” [1, С. 135]. Перетворити рубль на повноцінну монету намагався цар Олексій Михайлович, вище ми вже про це згадували, але дії успіху не мали - рубль зберіг лише лічильну функцію.

Отже, за петровською реформою лічильно-ваговий рубль спочатку був прирівняний до західноєвропейського талера та за десятковою монетною системою ділився на 100 срібних копійок. В 1704 році “1 рубль мав вагу 28 г., а з 1764 р. 18 г. цю вагу рубль залишив аж до 1915 року” [1, С. 135]. Другий крок полягав у введенні в номінал у 1700 р. мідних монет – “денги (1/2 копійки), полушки (1/4 копійки) та пів полушки (1/8 копійки), які становили відповідно пів, чверть і восьму частину копійки” [4, С. 316]. В наступний рік розпочалося карбування нових срібних “полтин, пів полтин, гривеників, що становили 50, 25, 10 копійок, а також 5 срібних копійок –

десять денег”. В 1701 р. почалося карбування “золотого червінця (3,44 г), який відповідав західноєвропейському дукатові, та подвійного червінця із зображенням портрета Петра I” [4, С. 316]. У 1704 р. було випущено “мідну копійку (соту частину срібного рубля) та почалося карбування мідних полтинів (3 копійок)” [16, С. 160]. У 1718 р. карбування срібних копійок було зупинено та розпочато випуск нових “золотих монет вагою 4,04 г. з текстом, що засвідчував їхню вартість – два рублі. У наступні роки з’явилися нові номінали: мідні 5, срібні 15 і 20 копійок, золоті імперіали (11,61 г. золота) і напівімперіали, що становили 10 і 5 рублів відповідно” [15, С. 413-414].

Наведені данні свідчать, що внаслідок реформи роздрібний обіг був повністю забезпечений розмінною монетою нових номіналів, які використовувалися як на території Росії так і на Лівобережжі при цьому написи на всіх монетах (крім кількох видів золотих) були зроблені російською мовою. Нові монети суттєво відрізнялися від західноєвропейських та у 20-30-х рр. XVIII ст. стали домінувати на українських землях, хоча на території Лівобережжя аж до ліквідації Гетьманщини в обігу ще траплялися європейські монети талерного та дукатного типів. Переважно це були монети Речі Посполитої та західноєвропейські талери – “золоті подвійні дукати (подвійний червоний), дукат (червоний золотий), срібні талери, півталери, чвертки, четвертаки (1/4), орти, білонні злотувки (тимфи), шостаки, трояки (шаги), півтораки (чехи), драйпелькери, крейцери, рідше гроші” [2, С. 15].

Висновок. За наявності власної держави в другій половині XVII – XVIII ст. українці залишилися без національної грошової системи. Намагання українських гетьманів карбувати власну монету не мали успіху, а втрата централізованої влади змусила в черговий раз українців пристосовуватися до нав’язаних реалій, в даному випадку говоримо про російську та європейську грошову експансію. Після територіального поділу України грошовий обіг Лівобережжя та Правобережжя значно

різнилися. На Правобережжі домінувала західноєвропейська срібна монета польського, шведського, німецького та голландського походження, а на Лівобережжі в XVIII ст. поступово почав домінувати російський рубль.

Література

1. Армен А. А. Грошовий обіг на Глухівщині в період Гетьманщини. / Сіверщина в історії України. Зб. наук праць за ред. С. А. Слесарева / Національний заповідник «Глухів» Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШК. – Вип.3. – Київ – Глухів, 2010. – 355. С.133–137.
2. Бакалець О. А. Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648-1764 рр.): Автореф. .. дис. ....канд. іст. наук 07:00:06 / О. А. Бакалець. НАН України, Ін-т історії України. – Київ, 2007 – 19 с.
3. Бакалець О. А. Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648-1764 рр.): Дис. ....канд. іст. наук 07:00:06 / О. А. Бакалець. НАН України, Ін-т історії України. – К.. 2007 – 158с.
4. Бакалець О. Російська срібна копійка в грошовому обігу України II половини XVII – I чверті XVIII ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://histans.com/JournALL/geo/8/21.pdf>
5. Зварич В. В. Нумизматический словарь. / В. В. Зварич. – Львов, 1978.– 338с.
6. Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. / М. Ф. Котляр. – Київ: Наукова думка, 1981. – 340 с.
7. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. / М. Ф. Котляр. – Київ: Наукова думка, 1971. – 174 с.
8. Крип'якевич І. «Скарби» Хмельницького // ЗНТШ. – Львів, 1910. – Т. 96. – Кн. 4. – С. 116–119.
9. Петровський М. Чи існувала в Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького? // Записки історичної секції Всеукраїнської Академії Наук. – 1925. – Т. 19.

- 10.Скоморович І. Г. Реверчук С. К. Малик Я. Й. Історія грошей і банківництва: Підручник. / За заг. Ред.. С. К. Реверчука. – Київ: Атіка, 2004. – 340с
- 11.Спасский И. Русская монетна система. / И. Спасский. – Ленінград, 1970.– 124 с.
- 12.Спасский И. Г. Талеры в русском денежном обращении 1654-1659 гг. Сводный каталог ефимков. / И. Спасский. – Ленинград, 1971. – 72 с.
- 13.Степанков В. Проблема становлення монархічної форми правління Богданом Хмельницьким (1648-1657 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – №4. – С. 14–33.
- 14.Стрижакова Н. Таляри Західної Європи в українських скарбах // УНіБ. – 2000. – №2. – С. 299–343.
- 15.Узденников В. В. Монеты России 1700-1917. / В. Узденников. – Москва, 1985 – 504 с.
- 16.Федоров-Давыдов Г. А. Монеты – свидетели прошлого. / Г. Федоров-Давыдов. – Москва: Изд-во МГУ, 1985 – 176 с.
- 17.Шугаєвський В. Монета і грошова лічба на Україні в XVII столітті // Українська Вільна Академія Наук у США: Науковий збірник. – Нью-Йорк, 1952. – Т. 1. – С. 122–157.
18. Шугаєвський В. Чи була на Україні в XVII ст. власна монета // Науковий збірник Історичної секції УАН. – К., 1926. – Т. XXI. – С. 112–119.
- 19.Шуст Р.М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетарної справи в Україні / Р. М. Шуст. – Київ: Знання, 2007.– 376с.
- 20.Шуст Р.М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетарної справи в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://pidruchniki.ws/12631113/finansii/osoblivosti_evolyutsiyi_groshovo_go_gospodarstva_ukrayinskih_zemel_skladi_moskovskoyi_derzhavi#779

Summary

Zyakun Alla, Zyakun Julia. The integration of Ukraine into Western European and nationwide circulation of money (as for example - circulation of money in Hetmanate).

In the early years of the Ukrainian Cossack state were founded the foundations of the financial system and created a military treasure, but it had not further development. Plans about the coinage in Ukraine in the second half of XVII century had not fulfilled. The population of Hetmanate gradually get used to the Western European and Russian coins. The question, discussed in this article, is about the origin and coinage in the Hetmanate in the second half of XVII - XVIII century.

Keywords: circulation of money, coins, monetary policy, the history of money.